

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְשׁוֹנֵנוּ

כתב־עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך שבעים ותשעה, חוברת שלישית
סיוון התשע"ז

ירושלים התשע"ז

תוכן העניינים

	מאמרים	
231	משה בראש	ייחודים בתצורת שם העצם במשנה
247	עמית גבריהו	מטבעות לשון: "קלוטו של ים"; "טרשא"
268	ברכיהו ליפשיץ	פרקים בסדר הדין של המשפט העברי
	עברי י' בונים	התפתחות תצורה קווית כנטייה כללית בתצורת
299	יונתן האורד	שם העצם בארמית המאוחרת והחדשה
322		"חֲטָף וְדָגֵשׁ וְנִיצָב וְחֶזֶק וְרַפִּי": בירורים במינוח הדקדוקי הקדום
	מן העבודה במילון ההיסטורי	
	אלכסיי (אליהו)	
339	יודיצקי	"מדת התבה נאספת" במגילת פשר בראשית ד
	אמיר געש	המונחים נענוע, שכינה, משכן ומשוכן בחיבור
344		הדקדוקי הקראי "מאור עין"
	ביקורות	
355	אהרן ארנד	פרקי מחקר בלשון התפילה
V	תקצירים באנגלית	

מטבעות לשון: "קלוטו של ים"; "טרשא"

שני מונחי מסחר סתומים מופיעים בתלמוד הירושלמי זה לצד זה: "קלוטו של ים" ו"טרשא". שניהם קשורים באשראי המסחרי בעולם העתיק ובייחוד באשראי הימי. במשפט היווני והרומי האשראי הימי נבדל מן האשראי הצרכני והיצרני ונחשב לישות נפרדת מבחינה רעיונית ומעשית. אחריותו של המלווה הייתה גדולה יותר, ושערי הריבית שהיה יכול לדרוש היו גבוהים יותר.¹ ואולם במקרא ובספרות ההלכה לא היה הבדל בין אשראי צרכני, בין אשראי יצרני ובין אשראי ימי, ואותה מערכת הלכתית הסדירה את כולם. שני המונחים שיידונו במאמר זה שימשו את החכמים בדורו של רבי בנסותם לשלב בהלכה את האשראי המסחרי על מונחיו ומנהגיו.²

הבהרת המונחים הללו עשויה לסייע להבין ביתר דיוק את מנהגי המסחר של היהודים במאות הראשונות לספירה, את הזיקה ביניהם ובין המשפט שנהג בסביבתם ואת תגובתם של חכמים שונים למסחר הימי. כאן אבקש להנהיר את המונחים מן הפן הלשוני והמילולי. לשניהם מקבילות במדרשי האגדה, אך לא תמיד המקבילה מאפשרת עמידה על המשמעות המסחרית של המונח. בירור פילולוגי זהיר עשוי להבהיר מתי ניתן להשתמש במקבילה שבאגדה כדי לעמוד על ענייני הלכה.

א. קליטו של ים; קלוטון דימא

בפרק זה אדון במונח "קליטו/קלוטו של ים" מתוך בירור היחס בינו ובין מונח דומה לו בספרות חז"ל הארץ-ישראלית: "קלוטון/קולטון דימא". פרשנים וחוקרים ניסו למצוא קשרים בין שני המונחים הללו, אך כפי שאראה אין ביניהם קשר, ולא ניתן ללמוד מזה על זה.

* פרופ' שלמה נאה, ד"ר אליצור בר-אשר סיגל, ד"ר יקיר פז וידידה קורן קראו את המאמר והעירו הערות חשובות. תודתי הרבה נתונה להם.

1. דה-סט-קרוואה, הלואות ימיות; אשכנזר, החוק הרודי, עמ' ccxxiii–ccix; צירמן, החוק, עמ' 181–184.

2. ביוגרפים של ר' יהודה הנשיא ניסו לתאר את הניסיון הזה במונחים היסטוריים וביוגרפיים; ראה מאיר, רבי יהודה הנשיא, עמ' 113; אופנהיימר, רבי יהודה הנשיא, עמ' 88–89.

קלוטון דימא – 'נבכי ים'

בבראשית רבה (ה, ג) עוסקים אמוראים בפסוק המספר על מעשה הבריה של היום השלישי, שבו נקוו המים אל מקום אחד (בר' א 9). בהקשר זה הם דורשים את הפסוק בתהלים "נשאו נהרות ה'", נשאו נהרות קולם, ישאו נהרות דכים" (צג 3)³ כמתאר את רצונם של המים לעשות את רצונו של האל.⁴ המילה דכים היא מוקד הדרשה שנעניין בה, בסדרה של דרשות אמוראים למילה:

ישאו נהרות דכים – ר' לוי אמ' דרך הים דרך הים. ר' אבא בר כהנא אמ' לדוכה פלנית (ולזווי) פלנית.⁵ ר' חונא אמ' להדך ימא להדך ימא. ר' יהושע

3. הדרשה מבוססת על פסוק שאינו מצוטט בבראשית רבה, "כונס כנר מי הים, נתן באצרות תהומות" (תה' לג 7). היא מתחילה במשל למלך שהיו לו נודות מלאים בטרקלין והוא רוקן אותם כדי להשתמש במקומם, ואז אומר המדרש: "כך דרך הקב"ה כל מימי בראשית וצללקן באוקיינוס" (ומכאן אולי דרשת ר' לוי, דרך הים). במקבילה המעובדת במדרש תהלים צג, ה הפסוק אכן מצוטט לאחר שני פסוקים מאיוב (יב 15; ט 8), אך הוא חסר בעדי הנוסח של בראשית רבה. היסודות המיתיים המצויים במקראות שונים על מלחמתו של האל בים מוצגים בבראשית רבה, המציין רק את העובדה שהאל חיפש מקום לשים בו את מימי בראשית אך לא מסביר מדוע. לעומת זאת, במקבילה בתנחומא הנדפס (חוקת א) משמש פסוק זה כפתיחה לסיפור על המלחמה בין האל ובין "שר של ים" המסתיימת בהריגתו של שר של ים. סיפור המלחמה בין אל (אל, בעל או מרדכ) ובין הים (ים, תיאמת, או תנין גדול) הוא מיתוס בבלי וכנעני עתיק המשתקף במקומות רבים במקרא; ראה קאסוטו, שירת העלילה; ליונשטם, מיתוס הים; קלוס, ה' ומלחמתו; דיי, האל ומלחמתו. על שורשי המיתוס ראה מילר, מעקב. על המיתוס ביהדות הרבנית לדורותיה ראה ליבס, המיתוס. טרם נכתב מחקר מקיף על התקבלות מרכיבי השונים של מיתוס שר של ים בספרות הרבנית והיהודית לדורותיה.

4. "אמ' ר' לוי: המים היו אומרים אילו לאילו נלך ונעשה קילוסים של בוראינו. הדה הוא דכת' נשאו נהרות ה' נשאו נהרות קולם". לפי קרויס "קילוסים" כאן הוא *κελεύσις*, 'פקודה' (שמא הכתיב במ"ם מציין סיומת אקוטיב?). ראה קרויס, מילים שאולות, ערך קלוסיס, עמ' 542. נראה כי ר' לוי דורש את שתי הצלעות הראשונות של הפסוק יחדיו: נשאו נהרות ה' קולם, וקורא: הנהרות קיבלו על עצמם ("נשאו") את פקודתו (קליוסיס) של ה'. קריאת הפרק בהקשר למעשה הבריה היא דרשת הפסוק הפותח: "אף תכון תבל בל תמוט". בתרגום השבעים נוסף לפרק זה פסוק המפרש את ההקשר הקוסמוגוני שלו אך בהקשר ליום אחר בבריה: "ליום של ערב השבת (*προσαββάτου*), כאשר יושבה הארץ, הלל שיר לדוד". לתרגומים היווניים השונים של הפסוק ראה פילד, הקסאפלה, עמ' 251.

5. התיקון על פי ר' גלגלאווי. ל: לדוכה פלונית ולוות פלונית גלגאי פלנית. ייתכן שנוסח ר' משקף את הקריאה "גלג לזווי", וגלג משמעו 'אמר' או 'דיבר' (ראה סוקולוף, ארמית גלילית, עמ' 128; כך במוצע במהדורת הטקסט באתר CAL). לפי זה גלג הוא הפועל במשפט הזה, ויש לקרוא "לדוכה פלנית גלג, לזווי פלנית", לאמור: "אמר: למקום פלוני, לזווי פלונית". אך אם כך לא ברור מהו נושא המשפט, שהרי הנהרות רבים הם, ואם כן צריך היה להיות גלגון או גלגו. השווה במקבילה בתנחומא חוקת א: "מלחשים". נוסח ל הוא נוסח כלאיים.

בר חנניה אמ' לדיכסה ים לדיכסה ים.⁶ ר' לעזר אמ' קלטם⁷ הים, הכמה דתמר הבאת עד נבכי ים (איוב לח 16) – עד קלוטון⁸ דימא. רבנן אמרין דכים אנו מרוכ(כ)ין אנו קבלונו.⁹

בפסקה קצרה זו מקובצים כמה פירושים שונים למילה דכים, והם מתחילים ומסתיימים בדרשות שעניינן פעולה אלימה שנעשית על המים. דרשת ר' לוי היא על דריכת הים בידי האל, ודרשתם של חכמים מסבירה כי המים הכריזו שהם "דכים" ו"מרוככים".¹⁰ בין שתי הדרשות הללו מופיעות דרשות הקוראות את דכים כמציינת מקום מסוים בים: "דוכה פלנית", "הדרך ימא", ו"דיכסא ים". חלק מן הדרשנים רואים בה מילה המורכבת משתי מילים שונות – דוך, ים – ואחרים רואים בסיומת ים צורך רבים. יוצאת דופן דרשתו של ר' לעזר, שאינה מתבססת על המילה דך: "קלטם הים, הכמה דתמר הבאת עד נבכי ים – עד קלוטון דימא".¹¹

6. בכ"י ו³⁰ תוקן "לרוכסה" וכך גם ו⁶⁰, אך גם קריאה זו וגם הקריאה "דוכסה" קשות, כפי שמציין סוקולוף במילונו ("unclear"). תיאודור מציג שמדובר במקום "מוכן לקבל מי הנהרות" ומבסס את דבריו על המקבילה בתנחומא הנדפס, חוקת א (ראה בראשית רבה, שם, מנחת יהודה). הוא אף מציג שהמקור הוא ביוונית, δέξαμεν, מכל, כלי קיבול' או 'מקווה מים'. ראה לידל-סקוט, עמ' 378; אגרון לרס"ג, עמ' 320. אמנם הצורה דיכסא אינה משקפת כראוי את המילה היוונית. אם לא חל שיבוש באבי כל עדי הנוסח שלפנינו, ייתכן שהדרשן משתמש בצורה אחרת של הפועל δέχομαι או בצורת בינוני מגזע זה כדי להביע את אותה המשמעות. שמא "דיכסא ים" אינו אלא שיבוש גרפי של דיכסמיני (או דיכסמים, כפי שמציע קאהוט, ערוך השלם, ב, 59)? השווה פסיקתא רבתי ד (מהדורת איש-שלום, יג ע"ב) והמובאות מ"למדנו" בערוך השלם, ערך דכסמן, עמ' 59.

7. קלטם ו⁶⁰: קלטס.

8. קולטון ו⁶⁰: קולטין; ל: קלוטין.

9. בראשית רבה ה, ג (עמ' 33–34); הציטוט על פי כ"י ו³⁰. בדרשה זו המים עצמם קוראים לאל. "דכים" ו"מרוככים" (=מדוככים) פירושים 'מוכים'. דברי הנהרות בדרשתם של רבנן "דכים אנו [... קבלונו" מכילים שני משמעים לדך: הן 'עני, מוכה' הן 'קבלונו'.

10. שתי הדרשות הללו רומזות למיתוס המלחמה בין האל ובין הים (ראה לעיל הערה 3). השווה, למשל, תנחומא הנדפס, חוקת א. שם שר הים מסרב לבלוע את מימי בראשית, והאל בועט בו והורגו ואז כובש ודורך את מימי בראשית: "וכך קיבלן הים" (השווה גם בבלי, בבא בתרא עד ע"ב; קליין ושפרה, אנומה אליש, לוח ד, שורות 93–94, קליין ושפרה, בימים הרחוקים, עמ' 30–31). וראה גם את הדרשה בהמשך הפרשה (על איוב כח 11), שלא פרשו המים התחתונים מן העליונים אלא בבכי.

11. הביטוי המקראי "נבכי ים" קשה. בנוסח המסורה הוא יחידאי, אך אבן עזרא מציג שגם "מבכי נהרות חבש" (איוב כח 11) אינו אלא "נבכי נהרות"; וראה טורסיני, איוב, עמ' 401. מנצור (הוריות חדשות, עמ' 393) מחבר אליהם גם את "מעיונות נכבדי מים" (מש' ח 23). בתרגום השבעים כל שלושת המקומות מתורגמים ὁ ἕρως, כלומר 'מעין, מקור'. ייתכן שזו אף המשמעות המשתקפת בהוריות יא 16–17: "ברתוח תהומות על נבוכי מים ויתרגשו לרום גלים ומשברי מים בהמון קולם" (מנצור, שם, עמ' 392–394). בעקבותיו הלכו כמה מילונים מקראיים (בד"ב, מע"ק, ק"ב), וכך BHS מציג להגיה באיוב כח. ק"ב סבורים שנב"ך קרוב לשורשים

דרשה זו מורכבת מדרשה לפסוק אחד המוכחת על ידי תרגום לפסוק אחר: (1) דכים (תה' צג, ג) – קלטם הים; (2) נבכי ים (איוב לח, טז) – קלוטון דימא. ר' לעזר קובע ש"קלוטון דימא" שווה במשמעו ל"קלטם הים", כלומר שהים "קיבל" או "החזיק" במימי בראשית.¹² אך כיצד הגיע ר' אלעזר אל הדרשה הזאת של המילה דכים? נראה כי הוא דרש את ההברה דך על דרך היוונית, δέχομαι, 'לקבל'.¹³ ומכאן דך – ים פירושו שהים קיבל או קלט אל תוכו את המים. ככל הנראה פירוש זה מנוגד לפירוש של ר' יהושע בן חנניה, שהנהרות נמצאים במקווה מים מיוחד.

השורש העברי והארמי קל"ט מצוי כבר במקרא, בביטוי "עיר (ה)מקלט" ובתיאור מומי הקרבנות בספר ויקרא (כב 23).¹⁴ גם בלשון חכמים הוא משמש כפועל שמשמעו 'קיבל, תפס'. כך למשל אדם יכול לקלוט יין מן הגת או מן הצינור (משנת מעשרות א, ז) או לקלוט מים מן המזחילה (משנת עירובין י, ו). וכן יש הרכבה קולטת בצמח (משנת שביעית ב, ו) ובגד הקולט את "העין", כלומר את הצבע (משנת שבת א, ו). הצורה המקראית קלוט מציינת בעיני חז"ל בהמה שפרסותיה "סגורות" בדומה לפרסות הסוס והחמור ושלא כפרסות הסדוקות של הפרה (ספרא, אמור ז, ב [צח ע"ד]; משנה, בכורות ו, ז), אך גם בהמה "חסרה" (שם).¹⁵ המילונים המקראיים מבחינים בין קל"ט

הארמיים נב"ג ונב"ע וכולם קרובים לאוגריתית נב"ק, נב"ק, שמשמעותם 'מעיין'; ראה דאהוד, לקסיקוגרפיה, עמ' 436; לנדס, מעיין; מנצור, הודיות חדשות, עמ' 393. בתנחומא הנדרס, חיי שרה ג, בשמות רבה טו, כב, במדרש הגדול לבראשית א, ו (עמ' כז) ובתרגום שני לאסתר ג, טו נבך מתפרש משורש בכ"י (משחק מילים בין נב"ך לבין בכ"י משתקף כבר בישיעיהו טז 9 ובירמיהו מח 32: "מבכי יעזר אבכה לך"). לעומת זאת בפשיטתא ובתרגום איוב (וכך גם רש"י לשמות יד 3) "נבכי ים" הם מקומות סגורים או עמוקים בים, ונראה שפירוש זה גזור את נבכי מן השורש בן"ך, כמו בשמות יד 3 (ליכט [הודיות, עמ' 81] מציע לפרש כך גם בהודיות). בן סרוק (מחברת מנחם, עמ' 83) מסביר שכל המילים מן השורש הדרעיצורי ב"ך "עניין הנעה המה".

12. מורשת, לקסיקון הפועל, עמ' 323; סוקולוף, ארמית גלילית, עמ' 493; סוקולוף, סורית, עמ' 1368–1369 (במשמעות 'להיות קמצן').

13. ראה לידל-סקוט בערכו, עמ' 382–383. הצורה δέχομαι מתרגמת בתרגום השבעים פעלים מהשורש לק"ח (כגון בר' ד 11), נש"א (כגון בר' נ 17) ורצ"י (כגון ו' ז 18). שמא "נשאו נהרות" שבפסוק בתהלים נקרא אף הוא כ-δέχομαι, וכך מתקבל הכפל: "דכים אנו [...] קבלונו?" בספרות חז"ל יש כמה מקומות שבהם מילים מן המקרא נדרשות "לשון יוונית": כך, למשל, בבראשית רבה מ, ד (עמ' 384) אפס = ἀπαξ 'בודד'; ויקרא רבה כז, ז (עמ' תרלט) הן = ἕν 'אחד'; פסיקתא, זכור א (עמ' 40) אלון = ἄλλον 'אחר'; מדרש תהלים מב, ד (קלג ע"ב) חוגג = ἀγωνή 'אמת מים'. התופעה מצויה כבר בתרגום השבעים; ראה טוב, מילים שאולות.

14. קלוט שבוויקרא סתום: בשבעים ובפשיטתא הוא מתורגם "קצר זנב", κολοβόκερπον, וכך גם בוולגטה. באונקלוס: "חסיר", ובתרגומי ארץ ישראל (נאופיטי; המיוחס ליהונתן) נוסף מה בדיוק חסר (איבר או "כוליה", שהיא ככל הנראה אשך) בהתאמה. ייתכן שהמיוחס ליהונתן מזהה את הקלוט עם "מרוח אשך" שבספר ויקרא כא 20. על עקבות התרגום הזה במשנה ראה בהערה הבאה. כן ראה אברמסון, בעלי לשונות, עמ' 315–316.

15. ראה בן-יהודה, מילון, ערך קלט, עמ' 5948–5949; מורשת, לקסיקון הפועל, ערך קלט, עמ' 323; נוביק, בכורות, עמ' 122–123. נוביק מצביע על אופייה המורכב של משנה זו,

שעניינו כיווץ או הקטנה לבין קל"ט שעניינו קבלה או הצלה. אחרים סבורים שזהו שורש אחד.¹⁶ בניבי הארמית קל"ט משמעו לתפוס או לאחוז.¹⁷ בסורית קלוטא הוא אדם קמצץ או חמדן, כלומר כזה שרוצה לאחוז ולתפוס דברים ולא לשחרר אותם.¹⁸ זה התרגום הארמי שבידינו לאיוב לח 16:19:

הבאת עד נבכי ים ובחקר תהום התהלכת.
האיפשר דעלתא עד מערבלי סגור ימא ובפשוש תהומא הליכתא.

הביטוי "מערבלי סגור ימא" הוא כפל תרגומים לביטוי "נבכי ים": הראשון הוא "מערבלי ימא" (שהוא התרגום הרגיל לנבוכ).²⁰ והשני הוא "סגור ימא".²¹ מכאן נראה ש"קלוטון דימא" אינו אלא "סגור ימא", וכאן השורש קל"ט בא במובן 'סגר', כמו הפרסות הקלוטות, הסגורות, של החמור והסוס. "קלוטין דימא" משמעו 'מה שקלט הים, אוצרות הים' (המקומות בים שתופסים את המים הבאים אליהם וסוגרים עליהם). ר' לעזר מצרף את התרגום הבלתי ידוע לאיוב לח 16 המצוטט כאן לדרשה לתהלים צג 3 ודורש את המילה דכים במשמע הקשור לקליטה.²³

המכילה יסודות תרגומיים ("חסיר" ו"יתיר" הם התרגום לקלוט ושרוע), לצד עיבוד של דרשת הספרא על קלוט ושרוע.

16. ראה, למשל, בר"ב, עמ' 886 ערך קלט; מע"ק, עמ' 225 ערך קלט, ז; מורשת, לקסיקון הפועל, עמ' 323. השווה ברונוניק, מלשון חכמים, עמ' 209 הערה 32.

17. סוקולוף, ארמית גלילית, עמ' 493; סוקולוף, ארמית בבליית, עמ' 1017. הפתגם "חבוט חבוטתך, דהיא טבא בקלטה", שעליו מצביע סוקולוף בסיפור על הוראותיו התמוהות של יעקב איש כפר-נבורייא (ירושלמי, יבמות ב, ה [ד ע"א] = ירושלמי, קידושין ג, יב [סד ע"ד]; פסיקתא, פרה ג, עמ' 64; תנחומא חוקת ו), משמעו 'הכה כי ההכאה טובה לספיגה ולקליטה'. אולי זהו משל כובסים המבוסס על העובדה שבגד שחובטים בו קולט טוב יותר את הצבע. יעקב מסב כאן את המשל על גופו שלו. על שימוש בצורות מן קל"ט כמטפורה לכניסת דברי התורה אל תוך האדם השווה משנה, אבות ה, טו. המקבילות בבראשית רבה ז, ב (עמ' 52 שורה 4) וקהלת רבה ז, כג, ג מציעות "אולפנא" במקום "קלטה", אך זהו תיקון משני המטשטש את אופיו של המשל. על הסיפור ראה עירשי, יעקב.

18. סוקולוף, סורית, עמ' 1368 ערך קלוטא.

19. תרגום איוב מקומראן קטוע במקום זה; ראה סוקולוף, תרגום איוב, בריש טור 31. הפשיטתא מתרגם: *חלל לחמקסא, גמחא סבא ארשא, גמחא סבא ארשא סלחא*.

20. ראה תרגום אונקלוס לשמות יד 3, ליואל א 18 ולאסתר ג 15; ליכט, הודיות, עמ' 81.

21. זוהי צורה נדירה מאוד בארמית, והיא נמצאת רק בתרגום איוב כאן; ראה יסטרוב, מילון, עמ' 953; ולוי, מילון, ב, עמ' 146.

22. ראה בן-יהודה, מילון, ערך קלטן, עמ' 5949; ערך קליט, עמ' 5950 הערה 5.

23. סוקולוף (ארמית גלילית, עמ' 493) מפרש ש"קלוטין דימא" הם *catchers of the sea*, ולא ירדתי לסוף דעתו. הוא מפנה גם לספרי זוטא פרה יט, יז (שם, עמ' 313), ושם: "מים חיים: פרט לנטף ולמבוע הקולס". אפשטיין (ס"ז פרה, עמ' 76 הערה לשורה 13) מגיה "ולמבוע הקולט", ולפי זה קולט הוא סוג של מבוע (השווה ליברמן, ספרי זוטא, עמ' 62 הערה 221; מורשת, לקסיקון הפועל, עמ' 323 הערה 35). אולי מדובר בסוג של נביעה, ואם כך "קלוטין דימא" הוא שיקוף מדויק של *ἡ θάλασσα*, 'מעיינות הים', כפי שמתורגם בתרגום השבעים. גם התרגום

ייתכן שלשורש השמי קל"ט נוספה גם המשמעות של הגזע היווני κλείω 'סגר'. המילה קלידא או אקלידא, כלומר κλείς 'מפתח, בריח' מצויה בניבי הארמית המזרחית במשמעות זו.²⁴ חילופי ד/ט מצויים בניבי הארמית גם בשורש השמי קל"ט: "קלודי מקלד", שאינו אלא "קלוטי מקלט" (בבלי, חולין צג ע"ב).²⁵ חילוף זה מתרחש לעתים במילים שאולות בספרות חז"ל, וזוהי גם תופעה דיאלקטית ביוונית של הפירושים.²⁶ לא רחוק בעיניי כי דוברי הארמית סברו שאקלידא גזורה מן השורש קל"ד/קל"ט.²⁷

"ביקש רבי להתיר קלוטו של ים"

בסוגיה הלכתית בתלמוד הירושלמי מופיע ביטוי דומה ל"קליטו של ים", אך הוא שונה ממנו הן במשמעותו הן בגיזורו – "קלוטו של ים".²⁸

ביקש ר' להתיר קלוטו של ים ולא הניח לו ר' ישמע' בר יוסה. ואית דאמרין ר' ישמעאל בר' יוסה ביקש להתיר קלוטו של ים ולא הניחו ר'. מהו²⁹ קליטו של ים בר נש דיהב לחבריה ק' דינרין. אמ' ליה. יבלי אגרי עשרים דינרין. אין פוחתין דידך ואין אותרון דידך. אברו משל שניהם. אמ' ר' חונה כגון אילין דיהבין עיבדיתהון לאילין דמפרשין לכיסין.³⁰ מן תרתי קסוסטבן או מן תלת קסוסטבן. אין זו רבית אלא הטרשה.

"כל הלקסיקונים שלנו לא יכלו לברר באופן המניח את הדעת את המושג 'קליטו של ים'", כתב ליברמן ב"תלמודה של קיסרין".³¹ ואמנם מפרשי הירושלמי התקשו בסוגיה זו משום שבכתב יד ליידין, ובעקבותיו בדפוס הירושלמי, היה דילוג ששיבש

וגם השבעים מפרשים נב"ך = נב"ע (ראה לעיל הערה 11). ר' אליעזר קורא את קלוטין של התרגום, שהוא מעיין, כשם הפעולה של קליטת הים, אולי בהשפעת ספרי זוטא. על פירושו והגהתו של אפשטיין כבר חלק קליין, הידרוגרפיה, עמ' 50; ראה גם בייטנר, פרשת פרה, עמ' 57. כל הפירוש הזה בלשון שמא, והפירוש שהצעתי בפנים עדיף בעיניי.

24. ראה סוקולוף, סורית, עמ' 1370; סוקולוף, ארמית בבליית, עמ' 161; דראוור–מצוך, מילון מנדעי, עמ' 413. ראה גם התרגום לדברי הימים א ט 27 ולדברי הימים ב כו 9.

25. סוקולוף, ארמית בבליית, עמ' 1017.

26. ראה שפרבר, מילון, ערך אנטוקטא; ג'נה, דקדוק, עמ' 81–82.

27. השווה גם ההצעות אצל קאהוט, ערוך השלם, חלק ו, עמ' 100.

28. ירושלמי, בבא מציעא ה, ח (י ע"ג). במהדורת רוזנטל–ליברמן, עמ' 65 משורה 146.

29. מהו מאי ל.

30. כיסין ריסים ל. צריך להגיה ניסין, כלומר νῆσοι, איים. ראה קרויס, מילים שאולות, עמ' 362; ליברמן, ירושלמי נזיקין, עמ' 162 הערה 31. השווה "הניסין שבים": תוספתא, תרומות ב, יב; שם, חלה ב, יא; ירושלמי, שביעית ו, א (לו ע"ד); שם, חלה ד, ח (ס ע"א); בבלי, גטין ח ע"א; דברים רבה, ואתחנן טז.

31. ליברמן, קיסרין, עמ' 14–15; השווה ליברמן, ירושלמי נזיקין, עמ' לא הערה 16. ועוד להלן.

את רצף הסוגיה.³² לאחר פרסומו של כ"י אסקוריאל והשלמת הדילוג ניתן להבין מה המשמעות המסחרית של המונח:³³ "קלוטו של ים" הוא הסדר מימון שבו אדם משקיע בסחורה מאה דינרים תמורת "שכר" של עשרים דינרים. הסחורה נמכרת מעבר לים, ותמורתה המקבל אמור לקנות סחורה אחרת ולמכור אותה בשובו. בסוף מסעו הוא יחזיר למשקיע את כספו, מאה דינרים, בתוספת "שכרו", עשרים דינרים. הרווחים או ההפסדים המסחריים הם באחריות המקבל, אך תמורת התשואה הנותן נעשה אחראי לאונסי הדרך, "אברו משל שניהם". ליברמן ראה בביטוי "קלוטו של ים" "טרמין מסחרי מקומי שהשתמשו בו בקיסרין, ופירושו סחורה של ים, כלומר סחורה (של דברים ישנים) הבאה מעבר לים". את קליטו הוא זיהה עם המילה היוונית *κλυτή* וקבע כי אף שבכל הספרות התלמודית היא משמשת במובן 'גרוטאות', בקיסריה השתמשו בה במובן 'סחורה' (במשמע 'קנייה ומכירה'), אולי 'סחורה בדברים ישנים'.³⁴ ליברמן הוכיח את דבריו מן הסוגיה המקבילה בבבלי:³⁵

והחמרין מעלים במקום היוקר כבמקום הזול ואינן חוששין [...] בסורא זולן ארבעה. בכופרי זולן שיתא. יהיב רב³⁶ זוזי לחמארי ומקבל עליה אונסא דאורחא ושקיל חמשא. ולשקול שיתא. אדם חשוב שאני. בעא מיניה רב אסי מר' יוחנן. מהו לעשות בגרוטאות כן. אמ' ליה. בקש ר' ישמעאל בר' יוסי לעשות כן בכלי פשתן ולא הניחו ר'. איכא דאמרי. בקש ר' אסי לעשות בגרוטאות כן ולא הניחו ר' יוחנן. בקש ר' ישמעאל בר' יוסי לעשות בכלי פשתן כן ולא הניחו ר'.

מחיר החיטים בכופרי – שש מידות בזוז – היה נמוך ממחירם בסורא – ארבע מידות בזוז.³⁷ התלמוד מספר שרב (או רב חנינא מסורא) היה נותן כסף לחמרים, מקבל עליו את אונסי הדרך וקונה את החיטים במחיר נמוך מהמחיר בסורא, בחמש מידות לזוז. קבלת אונסי הדרך הייתה אמורה לאפשר לו לקבל את המחיר הנמוך ביותר, שש מידות לזוז, אך רב בחר להרוויח פחות ולקנות מהחמרים בחמש מידות

32. הדילוג הוא מן המילים בר נש עד המילה חונה; ראה פירוש נתיבות ירושלים, לה ע"ב: "ולבי אומר לי דחסר בירושלמי איזו שורות [...] וחסר כאן ולא אוכל להעמידה".

33. השווה מנירב, פרקמטיא, עמ' 180–181, שאינו מבהיר את הדברים די הצורך.

34. ליברמן, קיסרין, עמ' 14–15. פירושו של ליברמן התקבל במחקר כמעט ללא עוררין. ראה, למשל, מנירב, פרקמטיא, עמ' 180 הערה 55; שלסקי, פיננסים, עמ' 218–220, 219 הערה 46.

35. בבלי, בבא מציעא עג ע"ב, על פי ה.

36. רב + חנינא מסורא פ, ו, מ. נוסח זה התקבל גם במהדורת צובל – דימיטרובסקי, עמ' 134 שורה 781. דמות זו היא בת זמנו של רב אשי ומגיבה למימרות של רבא. ראה אלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 434; בר, אמוראי בבלי, עמ' 174 הערה 54. לפי זה המעשה מאוחר ברורות רבים למימרות הארץ-ישראליות הסמוכות לה (ואולי בשל כך נעלם שמו של רב חנינא מסורא מן המסורת שיוחסה לרב?).

37. כופרי, או כפרי, סמוכה לסורא, מקומו של רב. ראה אופנהיימר, יודאיקה, עמ' 168–170.

לזוז. התלמוד מתרץ זאת כך: "אדם חשוב שאני".³⁸ מסורת ארץ-ישראלית המוסבת כביכול על המעשה של רב אוסרת לעסוק במסחר דומה ב"גרואטאות" ובכלי פשתן. ייתכן שדברי ר' אסי לר' יוחנן על "גרואטאות" בבבלי קשורות למסורת "קלוטו של ים" שבירושלמי. המילה גרואטאות עשויה להיות גלגול פונטי של קלוטו,³⁹ ואף המבנה "בקש [...] ולא הניחו" וכן שמות החכמים זהים בשני התלמודים. ייתכן גם שבגלגולי המסורת נשכח המובן הנכון של הביטוי והומר בביטוי בעל מצלול דומה.⁴⁰ אך העובדה שהבבלי לקח מסורת על קלוטו ומיקם אותה בהקשר חדש ושינה את ההגייה לגרואטאות אינה מוכיחה שזוהי המשמעות הנכונה של הביטוי בירושלמי. ליברמן חזר בו בפירושו לירושלמי נזיקין ופירש את הביטוי בירושלמי כפירוש בבראשית רבה: "ברור שקליטו של ים הם נבכי הים, סכנת הים".⁴¹ אך הקפיצה מ"נבכי הים" אל "סכנת הים" תומה: ראשית משום שלא ברור מדוע הביטוי "נבכי הים" מציין סכנה, שנית, "קליטו של ים" שבירושלמי אינו מקום אלא פעולה. את אופייה של הפעולה הזו הירושלמי מבהיר היטב – השקעת כספים במיזם עסקי מסוים – ורק את משמעות המילה קליטו הוא אינו מגלה לנו. אחרים גרסו כי "קליטו שלים" שווה במשמעו ל"קלוטון דימא".⁴² כפי שראינו לעיל, השוואה זו מתבססת לא על התרגום לאיוב, אלא רק על דרשתו של ר' אליעזר למילה קלוטון המופיעה בתרגום. קשה להניח כי המונח המסחרי המוזכר בירושלמי יתבסס רק על דרשה זו.⁴³

אני סבור כי קליטו או קלוטו היא מילה שאולה אחרת, מן הלטינית דווקא. זוהי צורה שמנית של הפועל colloco (כנראה collocatum או collocato), שאחת

38. שטיינפלד מראה כי "אדם חשוב שאני" הוא תמיד תירוץ שבה ליישב סתירה בין המקורות. ראה שטיינפלד, אדם חשוב; ברמן מראה שכל מי שסומן בתלמוד כ"אדם חשוב" עד הדור הרביעי הוא ראש ישיבה ומוזכר כך באיגרת רב שרירא גאון (ראה ברמן, אדם חשוב, עמ' 130–131). לעניין זה החילוף בין רב לבין רב חנינא מסורה אינו פעוט משום שרב חנינא מסורה אינו ידוע כראש ישיבה.

39. כפי שטוען לנכון עסיס, לבעיית עריכתה, עמ' 156–157. גרואטאות או גרוטי היא מילה המשמשת בספרות התנאים לציון פסולת מתכת בלבד. ראה משנה, כלים יא, ג; ספרי במדבר, סא (מהדורת כהנא, שורות 7–13); תוספתא, עבודה זרה ו, ג; תוספתא, מנחות ט, יח (=תוספתא, חולין א, יח); תוספתא, כלים בבא מציעא א, ג; שם, ז, י. לאטימולוגיה ראה קרויס, מילים שאולות, עמ' 183–184 (השימוש במילה במשמע 'פסולת מתכת' מיוחד ללשון חכמים ואינו מתועד ביוונית). ואכן רש"י (בבלי, בבא מציעא עג ע"ב, ד"ה מהו) מציע כי גרואטאות אינה אלא דוגמה ל"שאר פרקמטיא".

40. על גלגול ביטויים דומה השווה עמית, האסטו ואגיסטון; סבתו, הילכו יחדיו; עמית, יחדיו ורננו.

41. ליברמן, ירושלמי נזיקין, עמ' לא הערה 16; שלסקי הביא את שני הפירושים של ליברמן לביטוי זה לצד זה, ולא עמד על כך שהוא חזר בו בינתיים; ראה שלסקי, פיננסים, עמ' 219 הערה 48.

42. ראה בן-יהודה, מילון, ערך קלטון, עמ' 5949; ערך קליט, עמ' 5950 הערה 5.

43. מילונאים אחרים הציעו פירושים אחרים לסוגיית הירושלמי: הערוך אינו מפרש את המילה, אך ר' בנימין מוסאפיה גזר אותה מן המילה היוונית καλῖς (מדרון) (והלך בעקבותיו קרויס, מילים שאולות, עמ' 545). השווה גם קאהוט, ערוך השלם, ג, ערך גרט, עמ' שסג.

ממשמעויותיו היא 'השקעה'.⁴⁴ כך, למשל, כותב קיקרו, בן המאה הראשונה לפני הספירה, בספרו "על החובות":⁴⁵

Sed ut pecuniae non quaerendae solum ratio est, verum etiam collocandae, quae perpetuos sumptus suppeditet, nec solum necessities, sed etiam liberales, sic gloria et quaerenda et collocanda ratione est.

תרגום: אלא כפי שבכסף יש שיטה לא רק לצבור אלא אף להשקיע, כדי שתמיד הוא יספק את ההוצאות, לא רק של הצרכים [הבסיסיים] אלא גם של הדברים החופשיים [=המותרות], כך יש שיטה לצבור ולהשקיע תהלה. ובהקשר חוקי יותר, באינסטיטוציות של יוסטיניאנוס (מן המאה השישית לספירה), בסיווג סוגים של שליחויות:⁴⁶

Tua gratia intervenit mandatum, veluti si tibi mandet, ut pecunias tuas potius in emptiones praediorum colloques, quam feneres, vel ex diverso ut feneres potius, quem in emptiones praediorum colloques.

תרגום: השליחות פועלת לטובתך אם למשל משהו מצווה עליך שתשקיע את כספך בקנייה של קרקעות, ולא תלווה אותו בריבית, או לחלופין, שתשקיע באמצעות הלוואה בריבית ולא בקנייה של קרקעות.

אם כנים הדברים, הביטוי "קלוטו של ים" מתאים מאוד לציון עסקת קבלה שאינה אסורה משום ריבית. collocare הוא 'השקעה סתם', ואפשר להשקיע בכל מיני דברים, מקרקעות ועד כספים. זאת בניגוד לשמו הלטיני של האשראי הימי, fenus nauticum, הכולל בשמו את הריבית. גם השם היווני של העסקה, δάειον vauitikon, 'הלוואה ימית' – בהטיות שונות, שמניות או פועליות – מציין הלוואה.⁴⁷ כל עיקרו של ההיתר הזה הוא שאין זו הלוואה אלא שותפות משום שהנותן והמקבל שותפים בחלק מן הסיכון.⁴⁸

המעבר מ־collocatum אל קליטו הוא תוצאה של שתי תופעות פונטיות. הראשונה היא נשילת התנועה לפני העיצור l במעבר מלטינית ליוונית.⁴⁹ השנייה היא הידמות

44. ראה מילון לטיני, ערך (b) colloco, עמ' 353.

45. קיקרו, על החובות, ב, פסקה 42.

46. אינסטיטוציות, 3.26.6.

47. אצל דיוגנס לארטיוס, חיי הפילוסופים 1, פסקה 8: ναυτικῶν δάειν (הלוואות) [הלוואה] בריבית ימית. אך לרוב δάειον ναυτικόν בהטיות שונות (ראה למשל פלוטארכוס, השוואת דמוסטנס וקיקרו, ג, פסקה 7).

48. השם דניסטס 'מלווה' ידוע בספרות חז"ל בהקשרים אגדיים. ראה ירושלמי, שבת ב, 1 (ה ע"ב); שמות רבה כט, ט; שם, לא, א; שיר השירים זוטא א, טו; שם, ח, יב; במדבר רבה ט, ו.

49. ראה היימנס, המילים השאולות, עמ' 50 הערה 399, עמ' 280–284, ובייחוד עמ' 283 והערה 181.

העיצורים האטומים k-t, כאילו היה *קלו(ק)טו. הפלולוגיה היא תופעה דיאלקטלית נפוצה מאוד המתועדת ביוונית של הפפירוסים.⁵⁰ עוד ייתכן שמדובר בטעות גרפית משותפת לכל עדי הירושלמי: השמטה של הקו"ף השנייה מחמת דמיונה לטי"ת.⁵¹ אמור מעתה: "קלוטו/קליטו של ים" בירושלמי גזור מן הלטינית, ומשמעו 'השקעה'. "קלוטון/קולטון דימא" שבכראשית רבה הוא ביטוי ארמי, ומשמעו 'קבלת הים' או 'סגירת הים', ואין שני הביטויים קשורים בגיזרונם.⁵²

ב. הטרשה; טרשא

בסוגיה שדנתי בה לעיל קובע הירושלמי כך: "מן תרתי קסוסטבן או מן תלת קסוסטבן. אין זו רבית אלא הטרשה" (בבא מציעא ה, ח י ע"ג). נראה שדברי הירושלמי כאן עומדים בקשר של ניגוד עם העסקה "קלוטו שלים", שבה אדם נותן לחברו מאה דינר ומקבל את שכרו, עשרים דינר. אבל, מדגיש הירושלמי, אם השכר אינו קבוע אלא ניתן כאחוז מן הסחורה, [אחת] משתיים או שלוש מידות של קססטוס, אין זו רבית אסורה אלא דבר-מה אחר (ונראה על פי ההקשר שהוא מותר).⁵³ פירושה של המילה הטרשה אינו ברור, וכך גם פירוש המונח הארמי המקביל בתלמוד הבבלי טרשא. המשנה קובעת: "מכר לו את השדה ואמר לו: אם מעכשיו אתה נותן לי הרי היא לך באלף זוז ואם לגורן בשנים עשר מנה – אסור" (בבא מציעא ה, ב). כלומר לאדם שמוכר שדה אסור לקבוע שאם הקונה ישלם במועד מאוחר יותר, עליו להוסיף על

50. מייסר, דקדוק, א, חלק א, עמ' 245–247; שפרבר, מילון, ערך פרוסטיא, עמ' 160.

51. עיון במסורת הנוסח של המילה פרוסטיא כפי שמביא אותה שפרבר (מילון) מראה כיצד ההפלולוגיה עשויה להיות אולי הפלוגרפיה, מעשה סופרים: בקטע פפירוס (Oxford Heb.d.83 (P)b) מופיעה המילה פרוסטטין, כלומר צורת הרבים של προστάτης 'ממונה או פקיד'. בדברים רבה, שופטים ט (מהדורת ליברמן, עמ' 99) מובאת מימרה עם צורת ההפשטה פרוסטטיא, ובדפוס ראשון של דברים רבה: פרוסטיא. ברור שהצורה הנכונה היא פרוסטטיא, והיא שובשה לפרוסטטיא. אך האם פרוסטיא היא חילוף פונטי של פרוסטטיא, או תיקון של פרוסטטיא? באופן דומה שמא בשלב מסוים במסירת נוסח הירושלמי היה כתוב *קלוקטו, והקו"ף נשמטה – אם מחמת דמיונה לטי"ת אם מחמת הקושי בהגייתה ואם בהשפעת "קלוטון דימא" דלעיל.

52. על מילה קרובה, קלטס, שאף לה אין עניין ל"קלוטו של ים" או ל"קליטון דימא", ראה טל, זוטות. בתוספתא, בכורות ה, ד מובא בשם ר' עקיבא: "אי זהו מרוח אשך? זה הקוליתס, שנכנסה רוח באשכיו". ואכן בכמה שירים היתוליים ביוונית מופיעות בדיחות על אנשים בעלי בקע שהשתמשו באשכיהם הנפוחים כדי להינצל מטביעה. כך, למשל, באנתולוגיה היוונית, ספר ו, שיר 166 מסופר כי דיוניסוס המלח, ששרד יחיד מארבעים חבריו, מקריש למקדש צלם של הבקע שלו, אשר הציל אותו מטביעה; ובספר יא, שיר 404, דיופנטס "הקלטס" לעולם אינו נכנס למעבורת, אלא משיט את חבילתו וחמורו על הבקע שלו ומניף סדין כמפרש.

53. קססטוס (לטינית: sextarius 'שישית') היא מידת לח בנפח של כחצי ליטר; ראה סוקולוף, ארמית גלילית, עמ' 498; קרויס, מילים שאולות, עמ' 558; ליברמן, ירושלמי נזיקין, עמ' 162; מילון לטיני, עמ' 1751ב.

מחיר השדה כי הוספה זו היא ריבית. על הפסקה האחרונה במשנה הזו מסדר הבבלי את הסוגיה הזאת:⁵⁴

ואם לגרן בשנים עשר מנה אסור – אמ' רב נחמן טרשא שרי. איתיביה רמי בר חמא לרב נחמן ואמרי לה רב⁵⁵ עוקבא בר חמא לרב נחמן: אם לגרן בשני' עשר מנה אסור. (אמ' ליה) התם קיץ ליה הכא לא קיץ ליה. אמ' רב פפא טרשא ידידי ודאי שרי⁵⁶ מאי טע' ⁵⁷שכראי לא פסיד וזוי לא צריכנא אנא הוא דקא עבידנא מלתא גבי לוקח. אמ' ליה רב שיש' בריה דרב אידי לרב פפא מאי חזי מר דאזלת בתר דעתא⁵⁸ דידך זיל בתר דידהו, דאי הוו להו זוי שקלי כדהשתא השתא שקלי כיוקרא דלקמיה. אלא⁵⁹ אמ' רב חמא טרשא ידידי ודאי שרי⁶⁰ מאי טע' ניחא להו דליקום⁶¹ ברשותאי דכל היכא דאזלי שבקי להו מיכסא ונקטי להו שוקא.⁶²

רב נחמן התיר עסקה ושמה טרשא. תלמידו של רב נחמן (רמי בר חמא או רב עוקבא בר חמא) סבור כי עסקה זו דומה לעסקה שהמשנה אוסרת במפורש, אך רב נחמן או סתם התלמוד מסבירים שעסקת טרשא היא "לא קיץ", ואילו העסקה האסורה שבמשנה היא "קיץ". רב פפא ורב חמא מציעים עסקאות טרשא משלהם: האופן שבו המימרות סדורות בסוגיה וה"הלכתא" שבסופה, הפוסקת כרב חמא,⁶³ יוצרים את

54. בבלי בבא מציעא סה ע"א, על פי ה.

55. (רב) מר פ. זהו חילוף מקובל; רוב עדי הנוסח במופעים השונים של חכם זה בתלמוד מכנים אותו "רב עוקבא". פעמים רבות הדפוסים המאוחרים דווקא מביאים את הנוסח "מר עוקבא" (ראה למשל ביצה יא ע"ב; כתובות צד ע"ב; קידושין סא ע"א. שם בכל הדפוסים). לעתים ניתן למצוא את החכם ללא כינוי (כך למשל בבא מציעא כא ע"ב, בכ"י וטיקן 114) וכן את הדיגלוסה "רב מר" (בבא מציעא כה ע"ב, בכ"י וטיקן 115). בערכין כה ע"א כל העדים מסכימים על הכינוי "מר", אך במקבילות למימרה זו בקידושין סא ע"א ובבבא קמא קג ע"א – "רב" ברוב העדים.

56. רש"י: "עושה שכר תמרים היה, ומוכר לו בזמן הזול בתשרי כשער של ניסן, וממתין לו עד ניסן". רב פפא אמר "שכראי לא פסיד" משום שהוא השתמש בכשות כדי לשמר את השכר שלו. ראה גם בבלי, מועד קטן יב ע"ב; לעף, צמחים ארמיים, סעיף 171.

57. מאי טע' ליתא ר.

58. דעתא ליתא פ, א, ו, ר, ד.

59. אלא ליתא פ, ד.

60. רש"י: "מוכר פרקמטיא היה, מוכר במקום הזול כשער שהוא נמכר במקום היוקר, וממתין להן והן מעלין אותו למקום היוקר, והוא מקבל עליו אחריות דרך בהליכה, והלקוחות משתכרים בפרקמטיא שלוקחין שם במעותיו, ומביאין לכאן ואחריות החזרה עליהם, וכיון דלא מקבלי עליהו אחריות לא הויה מלוה גבייהו עד שהפרקמטיא נמכרת והן מקבלין המעות, ואותן המעות נעשין עליהם מלוה, ואין כאן רבית".

61. דליקום דליקרו פ.

62. על הביטוי "נקטי להו שוקא" והמוסד הכלכלי העומד מאחוריו ראה בר, אמוראי בבלי, עמ' 221–225; הרמן, נסיך ללא מלוכה, עמ' 173–176.

63. ראה גם את דברי רבא: "לית הלכתא כטרשי פפואי [...] כטרשי פפואי – טרשי דרב פפא" (בבא

הרושם שרב פפא ורב חמא מעוניינים לתקן ולסייג את הלכת רב נחמן בדרכים שונות. התלמוד אינו מסביר מה המהות של עסקה זו ובמה היא דומה לעסקה המתוארת במשנה. המשמעות הלשונית של המילה **טרשא** ועמה פרטי הסוגיה עשויים להאיר מהותה של עסקה זו.

פרשני התלמוד הציעו למילה שתי אטימולוגיות שונות:⁶⁴ (1) "חרש בלשון ערבי אטרש";⁶⁵ (2) "טרש" מלשון "טרשים שבהרים".⁶⁶

הפירוש הראשון התקבל במחקר כמעט באופן בלעדי כפירושו המילולי של המונח הפיננסי הנידון כאן.⁶⁷ אך זהו פירוש קשה. אין בספרות חז"ל **טרש** שהוא 'חירש' כלל. ההיקריות היחידות של הביטוי משמעותן 'אטום', והפרשנים והחוקרים הסבירו שמדובר בפירוש מטפורי של חירשות כסימן לאטימות. כך למשל בבראשית רבה:

ויאמר אלים אל יעקוב קום וגו'. ר' אבא בר כהנא אמ'. בשעת עקתי נדרי בשעת רווחי ש*טפ*י.⁶⁸ אמ' ר' לוי. מהולתך **טרשה** אקיש עליה.⁶⁹

"טרשה" הוא נוסח ו⁷⁰ (אחרי תיקון?) וכתבי יד נוספים.⁷⁰ ר' לוי מסביר שתזכורתו של האל ליעקב לעלות לבית אל ולקיים את נדרו (בר' לה 1) משולה לנקישות על נֶפֶה "טרשה": לעתים הנפה נאטמת בקמח ומפסיקה לנפות, אך כמה נקישות בצדיה גורמים לקמח נוסף ליפול ממנה. בכמה כתבי יד, בדפוס הראשון ובעותק הגניזה 2:

- מציעא סח ע"א. אין הכוונה ש"פפונאי" פירושו 'של רב פפא' אלא שעסקאות **טרשא** שנהגו בפפונאי היו דומות לאלה של רב פפא. על פפונאי ראה אופנהיימר, יודאיקה, עמ' 340–344.
64. ראה סיכום החומר אצל בן-יהודה, מילון, עמ' 1936 הערה 1. קביעתו ש"הטרשה" בירושלמי היא צורה ארמית התקבלה במילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית, אך נראה כי זו צורה עברית, גם על פי המשפט הסובב אותה (והסכים עמי פרוף' שלמה נאה).
65. קאהוט, ערוך השלם, ערך **טרש** (ג); רמב"ן סה ע"א, ד"ה "אמר"; ריטב"א סה ע"א, ד"ה "אמר רב נחמן".
66. הראב"ד בשיטה מקובצת בבא מציעא סה ע"א, ד"ה "ההראב"ד"; ספר התרומות, שער מו, חלק ד, סעיף ל (דפוס ראשון, שאלוניקי שפו, דף פה ע"ב). ובלשון המאירי (סה ע"א, מהדורת ק' שלזינגר, עמ' 238): "ועל שם שהוא מעלה את הערך עד להרבה קוראו **טרשא**". עוד על משמעות זו ראה ליברמן, ירושלמי כפשוטו, עמ' 423–424, ולהלן.
67. ליברמן, ירושלמי נזיקין, עמ' 162 הערה 34; ליברמן, תוכ"פ, ד, עמ' 519; מנירב, פרקמטיא, עמ' 177. זהו גם הפירוש במהדורת צובל – דימיטרובסקי, עמ' 120 שורה 298. ובהרחבה ראה פרידמן, תוספתא עתיקתא, עמ' 301 הערה 47. הוא קושר את **חרש** ואת **טרש** עם המשמעות 'סתר', ומפריד בין **טרש** במשמעות 'סלע' לבין **טרש** שהוא 'חירש'.
68. בכל עדי הנוסח שבמהדורות תיאודור–אלבק, וגם בקטע גניזה צט (ששייך לכ"י 2 "החשוב ביותר"). עליו ראה סוקולוף, קטעי בראשית רבה, עמ' 19–20, ובמדרש הגדול (מהדורת מרגליות, עמ' תקצה) הנוסח הוא "שטפ"י. בכ"י ו⁶⁹: "שפשי", וזה שיבוש; ו⁷⁰ אחרי הגהה: "שזבי", והוא נוסח חסר מובן.
69. בראשית רבה פא, ב (עמ' 972).
70. גיליון כ"י לונדון; כ"י אוקספורד 147; כ"י אוקספורד 2335; ילקוט שמעוני דפוס ראשון; קאהוט, ערוך השלם; ובפירוש בראשית רבה בכ"י אוקספורד 147.

"מהולתך טפשה אקיש עלה".⁷¹ המילים **טרשה** ו**טפשה** נושאות אותה משמעות: 'אטומה'⁷² (כמה מעדי הנוסח מגיהים "חרשה" במקום "טרשה", אך נראה שזו הגהה למדנית, בהשפעת הערוך והמסורת הפרשנית של בראשית רבה, כפי שמעיר תיאודור בהערותיו על אתר).⁷³

המשמעות 'אטום' מתאימה גם ל**טרשים**, 'סלעים אטומים'.⁷⁴ **טרשים** משמשת גם כשם תואר שמשמעו 'אטומים': "ד' דברין נשתנו בימי אנוש בן שת: ההרים נעשו טרשים, התחיל המת מרחיש, ונעשו פניהם כקופות, ונעשו חולים למזיקין",⁷⁵ "ההופכי הצור אגם מים – מלמד שהיו ר' עקיבא ובן עזאי טרשים כצור הזה ועל ידי שציערו עצמן על תלמוד תורה פתח להם הקב"ה פתח לתורה".⁷⁶ ליברמן הסביר כי חטין "רטישין" שבירושלמי פסחים (ג, ד לו ע"ב) אינן אלא חטין טרישין, כלומר 'קשים ואטומים'.⁷⁷ גם המשמעות 'חירש', אינה אלא שימוש במשמעות 'אטום' לאוזניים. כך בתרגום אסתר (ו, יא),⁷⁸ וכן בקערת השבעה:⁷⁹

תוב מעורין כולהון פתיכרי דיכרי ונוקבתא וחרשי ונידרי ולוטתא ורוחה בישתא אסירין ופכירין וחיתימין סכירין פומהון ועורין עיניהון ומטרשן אודניהון דלא לישמעון עליה על אמטור בת שלתא ועל זרעה ועל ביתיה פקינינה. תרגום: שוב מעוורים כל השדים, זכרים ונקבות, וכשפים ונדרים וקללות ורוחות רעות. אסורים וכבולים וחתומים. פיותיהם סכורים, ועיניהם עוורים, ואוזניהם אטומות, שלא ישמעו עליה על אמטור בת שלתא ועל זרעה ועל ביתה ואף קניינה.⁸⁰

71. כתבי היד הם 60^ו; לונדון 341; שטוטגרט Cod.or.qu. 32; וכן בילקוט שמעוני כ"י אוקספורד, Heb. b. 6.
72. סוקולוף, קטעי בראשית רבה, עמ' 173 הערה לשורה 6; סוקולוף, ארמית גלילית, עמ' 232ב. 'אטום' הוא המשמע של **טיפש** גם בלשון המקרא ("טפש כחלב לבם" [תה' קיט 70]), ושורש זה משמש גם בארמית התרגומים על אתר.
73. ראה בחילופי הנוסח במהדורת תיאודור-אלבק על אתר, עמ' 972. בהערה בכתב רהוט בכ"י ו³⁰: "נפה שלך חרשת", וגם ממנה ברור שהנוסח לפניו היה "טרשה" ולא "טפשה". ופירוש מתנות כהונה מעיר: "בכל הספרים גרס טרשא".
74. כך למשל בירושלמי, כלאיים א, ט (כו ע"ב): הזורע כלאיים בטרשים פטור כי הזורע אינו נקלט בהם.
75. בראשית רבה כג, ו (עמ' 227; = כד, ו, עמ' 235).
76. "מדרש הלל", כ"י מינכן 222 (לינק, בית המדרש, ה, עמ' 95).
77. ליברמן, ירושלמי פשוט, עמ' 423–424. השווה גם תוספתא, מנחות ז, יג; שם, פסחים ג, ה (לביטוי הקרוב "תפח תלוש בצונן").
78. "כד חמא המן רשיעא דפתגמוי לא מתקבלי' קדם מלכא [...] כד אביל וחפי רישיה כד אודנוהי מרטשן". לפי CAL צריך להגיה "מטרשן".
79. מספר הקערה אצל סוקולוף, ארמית בבלי, CAIB; 48, קערה מס' 42.
80. הטקסט בתיקונים על פי המהדורה.

ובאופן דומה בעניין רפואה לחירשות:

לטראש: אמור על מעי דשליפותא כד סליק במשח ידי מן "אהיה" ועד "רוס" ואחית ליה באזנו כד פשר קליל.

תרגום: לחרשות: אמור על מעים של "שליפותא"⁸¹ כאשר הידיים עולות בשמן [קטע מן ה"חרב"] מ"אהיה" ועד "רוס", והורד לו באזנו, כדי שייפתח במהרה.⁸²

רק כאן **טרשא** בלא ציון האוזן משמעה 'חירשות'.⁸³ **טרש** אפוא אינו אלא 'אטום' או 'סתום': מסננת סתומה, אדמה סתומה, אוזניים סתומות, חטים סתומות (?) וכיו"ב. האם ניתן ללמוד מכך דבר על ה**טרשה** העברית שבירושלמי ועל **טרשא** הארמית שבבבלי? הירושלמי מתאר את עסקת ההטרשה: אדם נותן לחברו מאה דינרין לסחורה (כמו במקרה הקודם בירושלמי) ומבקש תמורתם את חלקו, אחת משתיים או אחת משלוש מידות של קסטוס של יין או שמן. הקונה נותן מעות והוא קונה את חלקו בסחורה ונושא באחריותה הן מבחינת המצב הפיזי שלה הן מבחינת מחירה. מלבד חלקו בסחורה הנותן אינו מקבל דבר, והוא תלוי לחלוטין במצבה של הסחורה על מנת לקבל את מעותיו. הירושלמי קובע כי אין זו עסקת הלואה אלא עסקה מסוג אחר, ובלקסיקון המסחרי של החכמים יוחד לה שם: הטרשה.

הבבלי אינו רומז מהי **טרשא**, והאופן היחיד שניתן להבין באמצעותו את המוסד הזה הוא "הנדסה לאחור" באמצעות האפיונים העולים מן הסוגיה. **טרשא** צריכה לכלול (1) תשלום עודף לאחר זמן, בדומה לשאלה מן המשנה "ואם לגורן בשנים עשר מנה אסור"; (2) תשלום ש"לא קיץ". פרשני התלמוד, למן תקופת הגאונים, דנו באופיו של מוסד זה. רש"י מסביר שקיץ מציינת אמירה מפורשת של המחיר במזומן והמחיר בתשלום דחוי: "למכור סחורה בהמתנה ביותר מדמיה, ובלבד שלא יפרש לו אם מעכשיו הרי הוא לך בפחות, אלא ימכור סתם בכך וכך ליום פלוני". לפי זה אין בין **טרשא** ובין ריבית ממש, המוזכרת במשנה, אלא האמירה שהקנייה עכשיו תהיה זולה יותר. בהיעדר אמירה כזו **טרשא** מותרת גם אם שני הצדדים מבינים שמדובר בתשלום עודף תמורת המתנת מעות.⁸⁴

מאידך גיסא,⁸⁵ בתשובות הגאונים שערי צדק (ד, ב, כח)⁸⁶ מסביר הגאון: "ראובן דמזבין לשמעון חיטי או חמרא וקא אזיל בניסן כור דינר, ולא פסק ליה דמי,

81. משמעות המילה סתומה; ראה סוקולוף, ארמית בבלי, ערך שליפותא, עמ' 1150. בכתב יד ששון 290 באה גלוסה ערבית מעל המילים "מע"י דשליפותא" – "אמעא כנפתא".

82. הררי, חרבא דמשה, עמ' xv שורה 20 – xvi שורה 2.

83. וכך גם בגלוסה הערבית בכ"י ששון 290: "טרש".

84. ראה גם תוספות, בבא מציעא סג ע"ב, ד"ה ואמר, ועוד להלן.

85. ראה גם פירוש בעל מאור ומלחמות ה' על אתר, המביאים עוד מדברי הגאונים.

86. ברודי, אוצר הגאונים, סי' רעז; השווה גם אליאש, סאה בסאה, עמ' רלו. הוא מייחס את תשובתנו לרב צמח גאון ומסביר כי הוא "מתיר מכירת דברים שיש להם שער בהקפה ביותר ממחירם, ובלבד שלא יפרש". זהו ביאור טוב לשיטת רש"י אך לא לשיטת הגאון.

כדמיפרע מיניה בתמוז, אי חשיב ליה עליה בשלשים דינר כסף שרי ליה למשקל שלשים כסף, וכי היא מעשה קריוה רבנן טרשא". לפי זה "קץ ליה" הוא הוא "פסק ליה דמי". גאון אחר (שערי צדק ד, ב, לז)⁸⁷ קובע כי טרשא היא מכירה שהתשלום עליה נגבה בעתיד, על פי השער בעת הגבייה. לפיכך ההבדל בין מכירת שדה "לגורן בשנים עשר מנה" לבין מכירת חטים או יין סתם וגביית התשלום בעתיד אינו באמירה שתשלום עתה יהיה בהנחה או בהיעדרה של אמירה כזו, אלא בכך שהמכירה מתבצעת עתה לפי שער בלתי ידוע.⁸⁸ לפי זה מדובר בעסקה שהמחיר בה נקבע בהצמדה לשער בזמן סיפוק הסחורה.⁸⁹ טרשא מותרת דווקא משום שהשער בעת העסקה אינו ידוע, ואין כאן שכר המתנה – "אגר נטר" – לשיטתו של רב נחמן (בבלי, בבא מציעא סג ע"ב). טרשא, כלומר ה'סיתום' מונגד ל'פירוש' או ל'פסיקה'. אם כן "מעות טרשא" הן מעות שלא מפורש כמה סחורה יש לקנות בהן ("לא קיין ליה"). בבבלי, כמו בירושלמי, היעדר הפירוט הזה הוא המוביל לכך שטרשא אינו עסקת הלוואה אלא נתינת מעות לשם קנייה ושותפות בעתיד. הצעתו של רב נחמן לא התקבלה על דעתו של התלמוד, והוא הציע סיוגים בשם שני אמוראים הקובעים "טרשא דידי ודאי שרי", בניגוד ל"טרשא" סתם. הסיוגים הללו אינם משנים את האופי הבסיסי של העסקה ואף לא את המשמעות של המונח, אלא מצמצמים את הרווח של מקבל המעות (במקרה של רב פפא) או מגבירים את אחריותו של נותן המעות לסחורה (במקרה של רב חמא).

נראה כי בשני התלמודים השימוש בשורש טר"ש, בעברית ובארמית, לתיאור עסקה מעין זו נסמך על המשמעות הבסיסית של השורש: 'סתום, אטום'. המחיר של הסחורה הנמכרת אינו ידוע בעת העסקה, והיא נמכרת בהסכמה שהתשלום עליה ייגבה על פי שער שיהיה ידוע בעתיד.

סיכום

אוצר מילות המסחר של כל שפה עומד תמיד בשולי המילון המרכזי שלה. לפיכך מי שאינו בן בית בקהילת הסוחרים אולי יזהה את כל המילים המשמשות בעגה זו אך לא יוכל להסביר בקלות את משמעותן. כשם שמי שאין עיסוקו בענייני כספים מתקשה להבין בדיוק את המשמעות של "צמיחה" או "הרחבה כמותית" או "מיתון" כך לחוקרי העבר ולחוקרי לשון העבר בפרט קשה לעמוד על המשמעות של המונחים הטכניים ששימשו את הסוחרים ואת החכמים שניסו להסדיר את עבודתם.

87. ברודי, אוצר הגאונים, סי' רעת.

88. לפירוש שלישי של טרשא ראה ספר המקח והממכר המתורגם אצל ברודי, אוצר הגאונים, סי' רפ. כאן נראה שטרשא הוא 'דחיית הסחורה והתשלום גם יחד': הצדדים מסכימים לספק סחורה כלשהי בעתיד ושהתשלום עליה יהיה גם הוא בעתיד.

89. קריאה דומה גם בערוך, ערך טרש': "פירוש נותן לו הפירות במרחשון ומתנה לפרעו הדמים באייר, כשער אייר שהוא ביוקר". וכן אצל קרויס, קדמוניות התלמוד, ב, עמ' 370–371.

במאמר קצר זה ביקשתי לעמוד על משמעותם המילולית והמעשית של שני מונחי הלוואה. בפרק הראשון של המאמר בחנתי שתי מילים שאולות הדומות זו לזו – קליטון של ים וקליטון דימא – והראיתי שמדובר בשתי מילים שונות בלא קשר ביניהן. בפרק השני עמדתי על המונחים הטרשה וטרשא והראיתי שהמשמעות המילולית הבסיסית של המילה מאפשרת לנו להבין גם את אופי העסקה שהיא מתארת: עסקה שסכום הקנייה או כמות הסחורה הנמסרת בה אינם ידועים בעת כריתת העסקה.

קיצורים

מחקרים

אברמסון, בעלי לשונות = ש' אברמסון, מפי בעלי לשונות: מחקרים בדברי רב יהודה חיוג', רב יונה בן ג'נאח רבי אברהם בן עזרא ורב דוד קמחי, ירושלים תשמ"ח אגרן לרס"ג = האגרן: כתאב אצול אלשער אלעבראני מאת רב סעדיה גאון, מהדורה מדעית בצירוף מבוא ופירוש, מהדורת נ' אלוני, ירושלים תשכ"ט

אופנהיימר, יודאיקה = A. Oppenheimer, *Babylonia Judaica in the Talmudic Period* (Beihefte Zum Tübinger Atlas Des Vorderen Orients, 47), Wiesbaden 1983

אופנהיימר, רבי יהודה הנשיא = א' אופנהיימר, רבי יהודה הנשיא (גדולי הרוח והיצירה בעם היהודי), ירושלים תשס"ז

אלבק, מבוא לתלמודים = ח' אלבק, מבוא לתלמודים, תל אביב תשכ"ט
אליאש, סאה בסאה = ב"צ אליאש, "עיסקות סאה בסאה ופסיקה על פירות: מסורת וחידוש בתקופת הגאונים", דיני ישראל יח (תשנ"ה–תשנ"ו), עמ' רה–רנג
אפשטיין, ס"ז פרה = י"נ אפשטיין, "ספרי זוטא פרשת פרה (פירק' 43 A313 (II), "תרביץ (תר"ץ), עמ' 46–78 [=הנ"ל], מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות השמיות, ב, בעריכת ע"צ מלמד, ירושלים תשמ"ח, עמ' 141–173]

אשברנר, החוק הרודי = W. Ashburner, *NOMOS POΛION NAYTIKOS: The Rhodian Sea-law*, Oxford 1909

בד"ב = F. Brown, S. R. Driver and C. A. Briggs, *A Hebrew and English Lexicon: With an Appendix Containing the Biblical Aramaic: Coded with the Numbering System from Strong's Exhaustive Concordance of the Bible*, Peabody, Mass. 2004 (1906)

בייטנר, פרשת פרה = ה' בייטנר, "ספרי זוטא במדבר לפרשת פרה: עיונים בנוסח, פרשנות, לשון ועריכה", עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשע"ב

בן־יהודה, מילון = א' בן־יהודה, מילון העברית הישנה והחדשה, ירושלים 1948–1959
בן סרוק, מחברת מנחם = A. Saenz-Badillos, *Menahem ben Saruq: Mahberet*, Granada 1986

- בר, אמוראי בבל = מ' בר, אמוראי בבל: פרקים בחיי הכלכלה, רמת גן תשמ"ב
 בראשית רבה = מדרש בראשית רבה: על פי כתב יד בריטיש מוזיאום עם שינויי
 נוסחאות משמונה כתבי יד אחרים ומדפוסים ראשונים ופירוש מנחת יהודה,
 מהדורת י' תיאודור וח' אלבק, ברלין תרע"ב–תרצ"ו (ד"צ ירושלים תשנ"ו)
 ברודי, אוצר הגאונים = י' ברודי, כ' כהן וי"צ שטמפפר, אוצר הגאונים החדש: מסכת
 בבא מציעא, מקורות מדפוסים ומכתבי יד, ירושלים תשע"ב
 ברונזניק, מלשון חכמים = נ"מ ברונזניק, "מלשון חכמים ללשון מקרא", בית מקרא
 לז (תשנ"ב), עמ' 202–213
- ברמן, אדם חשוב = S. J. Berman, "Adam Hashub": New Light on the History of Babylonian Amoraic Academies, דיני ישראל יג–יד (תשמ"ו–תשמ"ח), עמ' 123–154
- ג'ינה, דקדוק = T. Gignac, *A Grammar of the Greek Papyri of the Roman and Byzantine Periods*, I: Phonology, Milan 1976
- דאהוד, לקסיקוגרפיה = M. Dahood, "Hebrew-Ugaritic Lexicography V", *Biblica* 48 (1967), pp. 421–438
- דה-סט קרואה, הלוואות ימיות = G. E. M. De Ste. Croix, *Roman Maritime Loans, Debits, Credits, Finance and Profits*, ed. H. C. Edey and B. S. Yamey, London 1974, pp. 41–60
- דיוגנס, חיי הפילוסופים = R. D. Hicks (ed. and trans.), *Lives of Eminent Philosophers*, vol. 2 (Loeb Classical Library, 185), London and Cambridge, Mass. 1925
- דיי, האל ומלחמתו = J. Day, *God's Conflict with the Dragon and the Sea: Echoes of a Canaanite Myth in the Old Testament*, Cambridge 1985
- דראוור–מצוך, מילון מנדעי = E. S. Drower and R. Macuch, *A Mandaic Dictionary*, Oxford, 1963
- האנתולוגיה היוונית = W. R. Paton (ed. and trans.), *The Greek Anthology*, vol. 1 (Loeb Classical Library, 67), London and Cambridge, Mass. 1916
- היימנס, המילים השאולות = ש' היימנס, המילים השאולות מיוונית ומלטינית במשנה: לקסיקון ותורת הגה, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תשע"ג
- הרמן, נסיך ללא מלוכה = G. Herman, *A Prince without a Kingdom: The Exilarch in the Sasanian Era* (Texte Und Studien Zum Antiken Judentum, 150), Tübingen 2012
- הררי, חרבא דמשה = י' הררי, חרבא דמשה: מהדורה חדשה ומחקר, ירושלים 1997
- טוב, מילים שאולות = E. Tov, "Loan-Words, Homophony and Transliterations in the Septuagint", *Biblica* 60 (1979), pp. 216–236
- טור-סיני, איוב = נ"ה טור סיני, ספר איוב: עם פירוש חדש, מהדורה חדשה מנופה, ירושלים תשל"ב

טל, זוטות = א' טל, "זוטות מאוצר המילים של העברית (א)", מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים מוגשים לשלמה מורג, בעריכת מ' בראשר, ירושלים תשנ"ו, עמ' 95–104

P. Berks and G. McLeod (trans.), *Justinian's Institutes translated with an Introduction, with the Latin Text of Paul Kreuger*, London 1987

ילינק, בית המדרש = א' ילינק, בית המדרש: בו נקהלו מדרשים ישנים ומאמרים שונים, וינה תרל"ג

M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud = מילון יסטרוב, מילון Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*, London and New York 1903 (rep. Peabody, Mass. 2005)

J. Levy, *Chaldäisches Wörterbuch über die Targumim und einen grossen Theil der rabbinischen Schrifttums*, I–II, Leipzig 1881

ליבס, המיתוס = י' ליבס, "de natura dei: על המיתוס היהודי וגלגולו", משואות: מחקרים בספרות הקבלה ובמחשבת ישראל מוקדשים לזכרו של פרופ' אפרים גוטליב, בעריכת מ' אורון וע' גולדרייך, ירושלים תשנ"ד, עמ' 243–297 [=הנ"ל], עלילות אלהים – המיתוס היהודי: מסות ומחקרים, ירושלים תשס"ט, עמ' 35–117] ליברמן, ירושלמי כפשוטו = ש' ליברמן, הירושלמי כפשוטו: פירוש מיוסד על כתבי יד של הירושלמי וספרי רבותינו הראשונים ומדרשים בכתבי יד ודפוסים עתיקים³, ניו יורק וירושלים תשס"ח

ליברמן, ירושלמי נזיקין = א"ש רוזנטל וש' ליברמן, ירושלמי נזיקין: יוצא לאור על פי כתב-יד אסקוריאל³, ירושלים תשס"ח

ליברמן, ספרי זוטא = ש' ליברמן, ספרי זוטא: תלמודה של קיסרין, ניו יורק תשכ"ח ליברמן, קיסרין = ש' ליברמן, תלמודה של קיסרין (מוסף תרכ"ץ, ב), ירושלים תרצ"א ליברמן, תוכ"פ = ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה: באור ארוך לתוספתא, א–י, ניו יורק וירושלים תשמ"ח

H. G. Liddell, R. Scott and H. S. Jones, *A Greek–English Lexicon*, Oxford 1996

ליונשטם, מיתוס הים = ש' ליונשטם, "מיתוס הים בכתבי אוגרית וזיקתו אל מיתוס הים במקרא", ארץ-ישראל: מחקרים בדיעת הארץ ועתיקותיה ט (תשכ"ט), עמ' 96–101

ליכט, הודיות = י"ש ליכט, מגילת ההודיות: ממגילות מדבר יהודה, ירושלים תשנ"ו לנדס, מעיין = G. M. Landes, "The Fountain at Jazer", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 144 (1956), pp. 30–37

לעף, צמחים ארמיים = I. Löw, *Aramäische Pflanzennamen*, Hildesheim 1973 מאיר, רבי יהודה הנשיא = ע' מאיר, רבי יהודה הנשיא: דיוקנו של מנהיג במסורות ארץ ישראל ובבל, תל אביב 1999

מורשת, לקסיקון הפועל = מ' מורשת, לקסיקון הפועל שנתחדש בלשון התנאים, רמת גן תשמ"א

E. Mayser, *Grammatik der griechischen Papyri aus der Ptolemäerzeit; mit Einschluss der gleichzeitigen Ostraka und der in Ägypten verfassten Inschriften*, Berlin 1923, archive.org [accessed February 1, 2017]

מילגרם, ויקרא = י' מילגרם, ויקרא: ספר הפולחן והמוסר, בעריכת ש' אחיטוב, תרגמה א' תמרי, ירושלים תשע"ד

P. G. W. Glare and C. Stray, *Oxford Latin Dictionary*², Oxford = מילון לטיני 2012

R. D. Miller, "Tracking the Dragon across the Ancient Near East", *Archiv Orientalni* 82 (2014), pp. 225–409

מנירב, פרקמטיא = י"מ מנירב, פרקמטיא: מערכת השיווק בחברה היהודית בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, רמת גן תשס"ט

M. Mansoor, "Studies in the New 'Hodayoth' (Thanksgiving Hymns) – VII: The Thanksgiving Hymns and the Massoretic Text (part II)", *Revue de Qumrân* 3 (1961), pp. 387–394

D. J. A., *The Dictionary of Classical Hebrew*, Sheffield 1993 = מע"ק
T. Novick, "The Blemished First-Born Animal: A Case Study in Tannaitic Sources", *Hebrew Union College Annual* 76 (2005), pp. 113–132

סבתו, הילכו יחדיו = מ' סבתו, "האסטו ו'אגיסטון" – הילכו שניהם יחדיו?", לשוננו עג (התשע"א), עמ' 478–459

M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic of the Talmudic and Geonic Periods* (Dictionaries of Talmud, Midrash, and Targum, 3), Ramat Gan 2002

M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of the Byzantine Period* (Dictionaries of Talmud, Midrash, and Targum, 2), Ramat Gan 1990

M. Sokoloff, *A Syriac Lexicon: A Translation from the Latin: Correction, Expansion, and Update of C. Brockelmann's Lexicon Syriacum*, Winona Lake Ind. and New Jersey 2009

סוקולוף, קטעי בראשית רבה = מ' סוקולוף, קטעי בראשית רבה מן הגניזה, ירושלים תשמ"ב

M. Sokoloff, *The Targum to Job from Qumran Cave XI* (Bar-Ilan Studies in Near Eastern Languages and Culture), Ramat Gan 1974

עיר-שי, יעקב = ע' עיר-שי, "יעקב איש כפר נבוריא – חכם שנכשל במינות", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ב (תשמ"ג), עמ' 153–168
 עמית, האסטו ואגיסטון = א' עמית, "האסטו ו'אגיסטון': על תרומת העיון המשווה בבבלי ובירושלמי ללקסיקוגרפיה התלמודית", לשוננו עב (תש"ע), עמ' 135–153
 עמית, יחדיו ירננו = א' עמית, "אגיסטון ו'האסטו' יחדיו ירננו", לשוננו עג (תשע"א), עמ' 479–490

עסיס, לבעיית עריכתה = מ' עסיס, "לבעיית עריכתה של מסכת נזיקין ירושלמי", תרביץ נו (תשמ"ז), עמ' 147–170

פילד, הקסאפלה = F. Field, *Origen Hexapla*, II, Oxford 1875
 פלוטארקוס, השוואת דמוסתנס וקיקרו = J. W. Cohoon (ed. and trans.), "Comparison of Demosthenes and Cicero", *Plutarch: Lives*, vol. 7 (Loeb Classical Library, 99), London and Cambridge, Mass. 1919, pp. 211–222 (תרגום לעברית: א"א הלוי [מתרגם], חיי אישים: אנשי יוון ורומי, ירושלים תשמ"ג)

פרידמן, תוספתא עתיקתא = ש"י פרידמן, תוספתא עתיקתא – מסכת פסח ראשון: מקבילות המשנה והתוספתא ופירושן בצירוף מבוא כללי, רמת גן תשס"ג
 צובל-דימיטרובסקי = תלמוד בבלי עם תרגום עברי ופירוש חדש, יג: מסכת בבא מציעא, תרגמו ופירשו מ"נ צובל וח"ז דימיטרובסקי, ירושלים תש"ך

צימרמן, החוק = R. Zimmermann, *The Law of Obligations: Roman Foundations of the Civilian Tradition*, Oxford 1996

קאסוטו, שירת העלילה = מ"ד קאסוטו, "שירת העלילה בישראל", כנסת ח (תש"ג), עמ' 121–138 [=הנ"ל, ספרות מקראית וספרות כנענית, א, ירושלים תשל"ב, עמ' 62–90]

קאהוט, ערוך השלם = ח"י הכהן קאהוט, ספר ערוך השלם, וינה וניו יורק תרל"ח–תרנ"ב
 ק"ב = L. Köhler and W. Baumgartner, *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, Study ed., Leiden and Boston 2001

קיקרו, על החובות = W. Miller (ed. and trans.), *Cicero on Duties* (Loeb Classical Library, 30), London and Cambridge, Mass. 1913 (תרגום לעברית: א' קציר [מתרגמת] וי' גלוקר [עורך], מרקוס טוליוס קיקרו על החובות, רמת גן תשס"ג)

קלוס, ה' ומלחמתו = C. Kloos, *Yhwh's Combat with the Sea: A Canaanite Tradition in the Religion of Ancient Israel*, Leiden 1986

קליין, הדרוגרפיה = ש' קליין "למונחי ההדרוגרפיה", לשוננו ג (תר"ץ), עמ' 49–51
 קליין ושפרה, בימים הרחוקים = י' קליין וש' שפרה, בימים הרחוקים ההם: אנתולוגיה משירת המזרח הקדום, תל אביב תשנ"ז

קרויס, מילים שאולות = S. Krauss, *Griechische und lateinische Lehnwörter im Talmud, Midrasch und Targum*, Berlin 1899

S. Krauss, *Talmudische Archäologie, Schriften der = קרויס, קדמוניות התלמוד*
Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums, Leipzig 1910
 שטיינפלד, אדם חשוב = צ"א שטיינפלד, "אדם חשוב שאני", דיני ישראל יג-יד
 (תשמ"ו-תשמ"ח), עמ' קצג-רלח
 שלסקי, פיננסים = ע' שלסקי, פיננסים ובנקאות בקרב יהודי ארץ ישראל בשלהי
 ימי בית שני, המשנה והתלמוד (30 לפנה"ס – 395 לספירה), עבודת דוקטור,
 אוניברסיטת בר אילן, תש"ע
 D. Sperber, *A Dictionary of Greek and Latin Legal Terms in = שפרבר, מילון*
Rabbinic Literature (Dictionaries of Talmud, Midrash, and Targum, 1),
 Ramat Gan 1984

BHS = *Biblia Hebraica Stuttgartensia*, Stuttgart 1977
 CAIB = C. D. Isbell, *Corpus of the Aramaic Incantation Bowls*, Missoula 1975
 CAL = The Comprehensive Aramaic Lexicon Project, hosted at the Hebrew
 Union College – Jewish Institute of Religion, Cincinnati, call.cn.huc.edu

כתבי יד

בראשית רבה

י³⁰ = כתב יד וטיקן, הספרייה האפוסטולית, Ebr. 30

י⁶⁰ = כתב יד וטיקן, הספרייה האפוסטולית, Ebr. 60

ל = כתב יד לונדון, הספרייה הבריטית, Add. 27169, קטלוג מרגליות 340

בבלי, בבא מציעא

א = כתב יד סן לורנצו אל אסקוריאל, G-I-3

ג = קטע גניזה אוקספורד, 2826/37–38

ד = דפוס ראשון, שונצינו רמ"ד-רמ"ט

ה = כתב יד המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה Cod. Hebr. 19, קטלוג

שטיינשניידר 165

ו = כתב יד וטיקן, הספרייה האפוסטולית, Ebr. 115

מ = כתב יד מינכן, ספריית המדינה הבווארית, Cod. Hebr. 95

פ = כתב יד פירנצה, הספרייה הלאומית, Magl. II.I.8

ר = כתב יד וטיקן, הספרייה האפוסטולית, Ebr. 117

ש = קטע גניזה ירושלים, 4°577.4.36